

Köpeczi Béla:

A "GYENGE" ÉS AZ "ERŐS" GONDOLKOZÁS

- A TÁRSADALOMALKÍTÁS LEHETŐSÉGEI KORUNKBAN

A huszadik század végének gondolkozását nemcsak Magyarországon, hanem az egész világon is a végletes ellentmondásosság jellemzi. Ez az ellentmondásosság természetesen nem magából a gondolkozásból következik, hanem abból a valóságból, amely korunkat meghatározza - függetlenül attól, hogy milyen társadalmi rendszerről van szó.

Négy nagy ellentmondást emelek ki:

1./ Az ipari forradalmak és a tudományos-műszaki haladás megerősítették a felvilágosodásnak azt a tételét, hogy a tudomány az emberiség javát tudja szolgálni. Ugyanakkor világossá vált, hogy a haladás negatívumokkal is jár, s itt utalok olyan globális problémákra, mint amilyen a környezetszennyeződés, az energiagondok, a Föld egyes régióiban a demográfiai robbanás, másutt az alacsony népszaporulat; vagy egyik helyen a bőség, másutt az éhhalál. Ezeket az ellentmondásokat természetesen nem egyszerűen a tudományos-műszaki haladás számlájára kell írunk, hanem elsősorban a gazdasági-társadalmi rendszerekére, a világ berendezkedésére.

2./ Ugyancsak a felvilágosodás hagyománya az a meggyőződés, hogy lehetséges társadalmi fejlődés, hogy a társadalmon változtatni lehet reformmal vagy forradalommal. A reform vagy a forradalom által hozott változások ugyancsak az ember javát kívánják, kívánták szolgálni, és nem lehet tagadni, hogy az elmúlt két évszázadban - a francia forradalom óta - jelentős átalakulás történt a társadalmi gyenlőtlenségek visszaszorulása,

a társadalmi igazság érvényesítése, az esélyegyenlőségek biztosítása szempontjából, még ha a társadalmi rendszerektől függően különbözőképpem is. Ugyanakkor azt is tapasztaljuk, hogy ez a társadalmi fejlődés nem tudott megszüntetni sok régi ellentmondást, bizonyos társadalmi egyenlőtlenségek fennmaradtak és újak alakultak ki, főleg kulturális szempontból.

A társadalom és az egyén, a társadalmi csoportok, népek közötti viszony nem alakult tehát olyan harmónikusán, ahogy a felvilágosodás filozófusai az eszméből kiindulva azt elképzelték, de úgy sem, ahogy a marxizmus klasszikusai feltételezték, akik a társadalmi fejlődés gazdasági tényezőit állították első helyre. "A szent család"-ban olvasható egy rendkívül jellemző mondat: "Ha a körülmények formálják az embert, akkor a körülményekkel kell emberiessé tenni." A marxizmus a humanizmus hagyományait folytatva jutott el arra a felismerésre, hogy nem elsősorban a természeti különbségek azok, amelyek meghatározzák az ember sorsát ezen a Földön, hanem azok a gazdasági-társadalmi körülmények, amelyekben változtatni lehet. Ezeket kell megváltoztatni, emberiessé, emberi jellegűvé tenni, hogy az ember kibontakoztathassa "lényegét", hogy az ember, ember lehessen. Mindaz, ami a szocializmusban az októberi forradalom után végbement, egyik oldalon óriási reménységeket váltott ki a tekintetben, hogy a körülményeken tényleg lehet változtatni, abban az irányban, ahogy Marx és Engels ezt megfogalmazták. Ugyanakkor az azóta történtek azt is bebizonyították, hogy a szocialista társadalom nem volt képes sem gazdaságilag, sem politikailag, még kulturálisan sem arra, hogy olyan körülményeket teremtsen, amelyek szükségesek ehhez a humanizálási programhoz.

3./ A felvilágosodás az ész tiszteletét állította előtérbe, a Ratio diadalát hirdette meg, tehát a gondolkodás átalakítását is célul tűzte ki. Ha végigtekintünk akárcsak a huszadik század történetén, azt kell megállapítanunk, hogy az irracionizmus sokszor ült győzelmi ünnepet háborúkkal, üldözésekkel, elnyo-

mással. Az ellentmondás tehát az, hogy az emberiség érdeke a racionalizmus győzelme, ugyanakkor számtalan esetben győz az irracionalizmus - társadalmi rendszerektől függetlenül. Hogy ez megtörténhetett és megtörténik, ehhez új ideológiák alakultak ki vagy a régieket használták fel, amelyek ugyan az egész emberiség, vagy csak egy nemzet, egy társadalmi osztály érdekeinek szolgálatát hirdették, de hamis tudatot tápláltak.

4./ A megjavult életkörülmények, gazdagodó kulturális lehetőségek az életmód olyan alakítását teszik lehetővé, amelyben az értékek uralkodhatnak. Ugyanakkor részben személyi választásból, részben manipuláció eredményeképpen - mely érvényesül a szocializmusban és a kapitalizmusban is -, egy olyan tömegkultúra alakult ki, amely a fogyasztói ideálokat, mégpedig a szűken és rosszul értelmezett fogyasztói ideálokat állítja előtérbe, és ennek megfelelően alakítja az életmódot is.

Azt hiszem, ha csak ezt a négy ellentmondást vesszük figyelembe, akkor is értjük, miért jelentkezik zavar a gondolkodásban. Sokat vitatkoztunk az úgynevezett értékzavarról. Globálisabb, általánosabb a probléma. Nem egyszerűen értékzavarról van szó, - persze arról is - de tulajdonképpen világnézeti, eszmei zavarról: az a kérdés, hogy merre megy az emberiség. És erre a kérdésre kell választ adni. A válasz általában a politikai ideológiából indul ki, mert az reagál a legközvetlenebbül azokra a változásokra, amelyek a gazdaságban, társadalomban, kultúrában végbemennek. Ez nem jelenti azt, hogy a politikai ideológiát ne befolyásolná mindaz, ami a gondolkozás más szféráiban jelentkezik. Sőt nagyon sokszor a politikai gondolkozás éppen a politikán kívül álló területekről, tevékenységekből merít, tehát a filozófiából, természet- és társadalomtudományból, s művészetekből, vagy a mindennapi gondolkozásból.

A politikai gondolkozás a huszadik század végén lényegében három nagy irányzatot mutat fel. Az egyiket úgy nevezném, hogy

az amerikai-angol liberalizmus, amelynek természetesen más országokban is vannak megnyilvánulásai, és amelyik feltételezte azt, hogy a kapitalizmus keretei között lehet megoldani az emberiség nagy kérdéseit, egyeztetést keresve piac és társadalom, hatékonyság és demokrácia, a kapitalista társadalom érdek és érték hierarchiája és az egyéni szabadságjogok között. Ez az ideológia magát a gazdasági-társadalmi formációt stabilnak, sőt örökkévalónak tartja, ezen belül csak reformokra gondol. A liberalizmus a felvilágosodás filozófiájából táplálkozik, de e filozófia ama áramlatából, amely az egyéni szabadságjogokat állította előtérbe. Egy másik megpróbált egyeztetni egyéni szabadság és társadalmi egyenlőség között, s ebből - és persze a munkásmozgalom - nőtt ki a szociáldemokrácia, amely a társadalom átalakítását reformok útján képzelte el, úgy, hogy egy idő múlva csak minőségi változásokat hozhatnak. Ma már a radikális társadalmi változásról lemond, azt tűzi ki célul, hogy a többség gazdasági, szociális, kulturális jogait nagyobb mértékben érvényesítse, mint ahogy a liberalizmus szükségesnek tartja. A harmadik irányzat, amely a radikális társadalmi átalakítást tűzte ki célul, a marxizmus, a marxista szocializmus. A marxizmus egy új társadalom létrehozását tartotta szükségesnek, amely a társadalmi egyenlőség és igazságosság megvalósítását kívánja, az egyéni szabadságjogok tényleges érvényesítését ettől várja.

Ezek a politikai ideológiák hatottak és eredményekre vezettek a szabadságjogok, a létbiztonság vagy a társadalmi egyenlőség szempontjából, persze eltérő mértékben és társadalmi rendszerektől függően, de nem lehet azt mondani, hogy a mai kapitalista társadalomban élők elégedettek lennének, sem ha a liberalizmust, sem ha a szociáldemokráciát választják, és mi sem mondhatjuk a mi társadalmunkról, hogy elégedett lenne a marxizmusra hivatkozó eredményekkel. Az, hogy a politikai ideológiák céljai és a valóság között ilyen ellentmondások feszülnek, annak okát természetesen nem magukban az ideológiákban kell keresni, hanem azokban a valóságos folyamatokban, amelyek a hű-

szadik század második felében a világban végbemennek, de a válaszáadás a politikai ideológiák feladása, s ha ez elmarad, a zavar, a nyugtalanlás, az aggodalom uralkodik.

Ebben az atmoszférában jelentkezik a nyugat-európai értelmiség egy részénél az úgynevezett "gyenge" gondolkodás. A szellemi atyák, mindenekelőtt Nietzsche és Heidegger, mégpedig az "utolsó Heidegger", tehát nem a két világháború közötti válságot kifejező egzisztencializmus képviselője, hanem azé, amely szembe fordul a "technokrata" világgal, s egy elvont, misztikus individualizmusba menekül. (Ma Franciaországban újra vitatják Heidegger politikai magatartását, s felidéznek, hogy 1933-ban üdvözölte Hitler uralomra kerülését. A vita lényegében véve arról szól, hogy heideggeri egzisztencializmus szervesen épült-e be a fasiszta ideológiába vagy ehhez semmi köze.) A lényeg: az életfilozófia relativizmusa, lázadása és rezignációja befolyásolja az olasz filozófusok által gyenge gondolkodásnak nevezett irányzatot. 1983-ban jelent meg G. Vattimo és P.A. Rovatti szerkesztésében A pensiero debole, "A gyenge gondolkodás" című könyv, amely összefoglalja ennek az irányzatnak főbb tételeit. Eszerint komolyan venni azt az első sorban Nietzschei indítású megközelítést, amely szerint közvetlen kapcsolat van a metafizikai evidencia és az uralkodási viszonyok között, mégpedig a szubjektumon belül és kívül. Magyarul tehát arról van szó, hogy az uralkodási viszonyok alapvetően meghatározzák-e a metafizikai evidenciát, tehát annak a lehetőségét, hogy megismerjük a jelenségeket. Az úgynevezett diskurzív eljárások, a szimbolikus formák és főleg a nyelv iránt nagyobb érdeklődést kell tanúsítani, mert ezek a lét egyik lehetséges tapasztalatát adják. Kíváncsi olyan gondolkozási irányt kialakítani, amely Heideggerből kiindulva un. "félhomályos megvilágításban" engedi meg az elmélkedést az igazságról, nem tételezve fel, hogy ez megismerhető. Első sorban a nyelv és a lét között kell keresni a kapcsolatot: a nyelvben felfedezni a lét nyomát vagy emlékét, és ez egy bizonyos elmélkedési hangulatban - pietasban - végezhető el. A gyenge gondolkodás ideigle-

nesen az igazságot kereső erős ész és a spekulatív képesség között helyezkedik el.

Ha meg akarjuk ismerni ezt a gondolkozástípust, akkor gondoljunk elsősorban Franz Kafkára. Kafka az azonosság, az identitás nélküli embert fedezte fel, s ezzel nagy hatást gyakorolt a XX. század második felének irodalmára, de egész gondolkozására is.

Nevezik ezt a gondolkozási irányt posztmodernizmusnak is, amely művészeti, főleg építészeti irányzatként indult, reakcióként a funkcionalizmusra, s a lecsupaszítottal szemben a díszeset, a simával szemben a változatosat, a hasznossal szemben a szépek tartott haszontalant hozta vissza a barokk, a szecesszió vagy a szürrealizmus szellemében. Ez a posztmodernizmus ráértett arra a szellemi atmoszférára, amelyről szóltam. Ebből az is következett, hogy az építőművészetben túllépett és azzal az igénnyel jelentkezett, hogy maga is filozófiai irányzat. J.P. Lyotard "A posztmodern sors" /La condition postmoderne/ című könyvében már 1979-ben úgy fogalmaz, hogy a változások lehetetlenné teszik a logikusnak tűnő következtetések levonását, s ezzel együtt valamely társadalmi vagy gazdasági kérdés megoldásának előrelátását.

Úgy tűnik mindez, mintha egy értelmiségi játékról volna szó, pedig nem egyszerűen erről, mégha bizonyos divatszerűség van is benne. Elég széles értelmiségi réteg érzi azt, hogy "menekülni" kell ebből a világból vagy legalábbis "félre kell állni".

A vitákban felmerül az a kérdés, hogy az "írástudók árulásáról" van-e szó. A huszas évek végén - a harmincas évek elején Julien Benda francia gondolkodó kiadott egy könyvet, amelynek rendkívül nagy visszhangja volt, ezen a címen: La trahison des clercs /"Az írástudók árulása"/. Akkor ő azokat az írástudókat vádolta árulással, akik odaálltak a nacionalizmus

és a fasizmus mellé. Most azokat vádolják árulással, akik lemondanak arról, hogy az életet megváltoztassák, tehát tartózkodnak mindenféle állásfoglalástól nemcsak a társadalom, hanem a humánum kérdéseiben is.

Nemrég Párizsban egy jeles mexikói író, Octavio Paz tartott előadást, és azt fejtegette, hogy megszűnt a jövőlátás akarása. Az emberek ma a mával, a jelennel akarnak foglalkozni. Az új csillag, a mának a csillaga: a jelen erkölcsét, politikáját, erotikáját és költészetét kell megtalálni. Amint ez a megfogalmazás is mutatja, egy rezignált hangulat kifejezéséről van szó, még azok részéről is, akik elvetik az antihumanizmust és a mai ember problémáira keresik a választ.

Ugyanis, ha valaki meg akarja fogalmazni ma a humanizmust, választ kell adnia egyén és társadalom viszonyára is. Az elszigetelt individuum mindenki elmélkedésének tárgya, de az individuum és a kollektívum kapcsolatát még az új humanisták sem kívánják taglalni, egyszerűen azért, mert a társadalomfejlődésről maguk is szkeptikusan nyilatkoznak, vagy a neokonzervatív politikai gondolkozásnál kötnek ki. Ez a gondolkozás azt hirdeti, hogy posztindusztriális társadalom alakul ki, amelyben megnövekszik a tudomány és a műszaki értelmiség jelentősége. A társadalmi struktúra a szolgáltatási szektor kiszélesedésével, de a társadalmi egyenlőtlenségek nem szűnnek meg. Nagy problémája ennek a posztindusztriális társadalomnak, hogy miként fog összeütközni a humán értelmiség társadalmi egyenlőséget követelő állásfoglalása a műszaki értelmiség technokrata ideológiájával. D. Bell, e gondolkozás rendszerezője, úgy véli, hogy megrendült a kapitalista társadalom értékrendszere, s ezért kultúrális forradalmat javasol. Tehát tulajdonképpen eljutunk oda, hogy nem az elsősorban gazdasági-társadalmi folyamatok azok, amelyek a változtatásnak a tényezői, hanem a tudatiak. Hogy ide jutottunk el, ebben nem kis szerepe van az "új baloldálnak", amely felhívja a figyelmet a tudati tényezők fontosságára. Az amerikai szociológus kifejezi az értelmiség egy részének

nyugtalanságát, s ez rokonszenvesse teszi, de ideológiai rekonstrukciós javaslata, amely a konzervatív eszményeket emeli ki, bizonyos ellenkezéssel találkozik a volt modernista vagy neo-avant-garde intellektueller körében is. Az új humanisták egy másik irányzata, aki a szociáldemokráciával tartja a kapcsolatot, a modernizációt tűzi ki célul, mégpedig inkább a gazdasági modernizációt és az élet minőségét, mindenekelőtt a környezetvédelem, a marginális rétegek, a feminizmus, a béke kérdéseit, viszont a társadalom és egyén általános problematikáját nem vitatja, mert a társadalom átalakítását nem látja lehetségesnek. Elég, ha e tekintetben a nyugatnémetországi szociáldemokrata párt legutóbbi programjára vagy a francia szocialista párt 1981-es kísérletének bukására utalok.

Ezek után a kérdés az, van-e egyáltalán értelme társadalom-átalakításról beszélni a huszadik század végén, és kik képviselik ezt a programot. És itt jutottunk el saját gondjainkhoz. Az elején elmondottakból következik, hogy a szocializmus teljesen új helyzettel találja szembe magát, a gondolkodásban is, nemcsak a valóságban. Kiderült azonban, hogy maguknak a tulajviszonyoknak a megváltoztatása nem vezet automatikusan az új társadalomnak a kialakulásához, mert nem tudja a gazdasági hatékonyságot biztosítani. A társadalmi egyenlőség és igazságosság jogos igény, de hatékony gazdaság nélkül nem valósulhat meg. Az erősen központosított állam és intézményrendszere a hadikommunizmus, az éles osztályharcok és a háború körülményei között megállta a helyét, de a békés építés körülményei között fékez, nem teszi lehetővé a demokrácia és ezzel együtt az érték, a teljesítmény érvényesülését, a demokratikus ellenőrzést. A kultúra terjesztésében a szocializmus építése kezdetén az értékszempont érvényesült, de a politika közvetlen irányítása a szabadság korlátozásához vezetett, később a "liberalizálás" és értékszavazhoz. Mai gondolkodásunkban a következő dilemmát találjuk: ha a hangsúlyt a sztálini szocializmus-moddal szemben a demokráciára tesszük, ami jelent egyéni és kollektív szabadságjogokat és ezek tényleges gyakorlását, akkor hogyan

érvényesül a társadalmi igazság és esélyegyenlőség. Sokan a polgári demokráciát állítják példának, s joggal ami a szabadságjogok érvényesülését illeti, de ez sem tudta megoldani a társadalmi-kulturális egyenlőtlenségek kérdését még a leggazdagabb országokban sem. Véleményem szerint - korunk igazi kihívása az, hogy miként lehet egyeztetni a szabadságot a társadalmi egyenlőséggel. A szocializmus úgy született meg, hogy a babeufizmustól és az utópista szocialistáktól kezdve egészen Leninig elmenve, azt követelte: olyan társadalmat kell teremteni, amely a társadalmi egyenlőséget és igazságosságot érvényesíti. Bebizonyosodott, hogy az egalitarizmussal ezt nem lehet elérni, mert az egalitáriánizmus leértékeli a gazdaságot, a közösség és az egyes ember igazi értékeit. De ha egyszer elvetjük az egalitáriánizmust, akkor hogyan érvényesítsük tovább a társadalom egyenlőségi gondolatát. Nehéz demokráciáról vagy társadalmi igazságosságról, esélyegyenlőségről beszélni a hiánygazdálkodásban. Az a sok torzulás, ami a szocializmusban bekövetkezett, nem egyszerűen valamilyen bonapartista hatalom-felfogásnak a következménye, hanem annak a hiánygazdálkodásnak is, amely a gazdaságilag elmaradott szocialista országokat jellemezte. Szabadság és egyenlőség modern felfogására van szükség. Nyilvánvaló, hogy ezt a felfogást nem önmagából a gazdálkodásból kell levezetni, hanem gondolkozás és gyakorlat állandó összevetéséből, s ez a modern gondolkozásnak ugyancsak kritériuma.

Az utóbbi időkben gazdaságilag-társadalmilag a kultúra presztízse csökkent, mert a tudás szükségességének a motivációi meggyengültek. Nekem nemcsak most, hanem két évtizede az a meggyőződése, hogy gazdaságban és politikában, közösségi-emberi kapcsolatokban nem értették meg, hogy a kultúrának mi tulajdonképpen a szerepe. A válságjelenségek talán világosabbá teszik ezt és alátámasztják Eötvös József megállapítását: Magyarország kultúra kérdése.

Az egyik francia filozófus ezt írja: "A kommunizmus olyan hanyatlást él át, amely kérelhetetlennek tűnik. Azonban az, ami vele együtt meghal, az nem a totalitáriánus gondolkodás, hanem a minden ember számára közös világ eszméje." Mi is valljuk: a szocializmus ideológiájának és gyakorlatának sokfajta ellentmondása, kudarca, válsága nem egyszerűen a szocialista országok ügye. Ma egyre többen gondolkoznak azon, hogy miként lehetne egy új humanizmust érvényesíteni, amely a felvilágosodással elindult és a marxizmusban, a szocializmusban akart kiteljesedni. Szerintem ma Magyarországon két dologgal érdemes igazán foglalkozni: a mindennapok szorító gondjaival és a "vég-ső kérdésekkel". Használjuk ki ezt a szorongató, a konfliktusokat nyíltan felmutató, a keresést szükségessé tevő szituációt, hogy a magyarságot és az emberiséget egyaránt érdeklő problémákkal szembenézzünk, s ehhez egyik fontos eszközünk a tudomány, a művészet, a kultúra.